

УДК 792 (477)

Роль театрального мистецтва у повсякденному житті городян України у 1917-1920 рр.

В.Ж. ПОПОВ

Міжрегіональна академія управління персоналом, м. Київ, Україна, E-mail: zhanovich@bk.ua

Авторське резюме

У статті охарактеризовані основні функції театру в умовах громадянської війни та їх значення для населення міст України. Увага до розважальної функції пояснювалася дефіцитом інших видів змістовного дозвілля, до пропагандистської - активним використанням театального потенціалу всіма учасниками громадянського протистояння. Психотерапевтична функція полягала в можливості відволікання від проблем реального життя, економічна дозволяла, в умовах економічної катастрофи, заробити на хліб акторським колективам. Цю задачу допомагала вирішити особиста ініціатива акторів, режисерів, адміністраторів з організації гастролей. Театр стикався з тими ж труднощами, що й інші суспільні інститути. Большевицькі експропріації, паливна криза, відключення електрики, зміна влади, бойові дії, розруха - всі ці фактори різною мірою перешкоджали творчості. Тому репертуар залишався, в основному, традиційним. Соціальний склад глядачів представляв досить точний зріз усіх основних груп міського населення.

Театри відвідували не тільки традиційні категорії глядачів - представники міської інтелігенції, студенти та учні, а й нові театралі - робітники, червоноармійці, біженці. Місцева влада була зацікавлена в організації постановок, тому що в умовах скупчення великих мас людей існував ризик масових заворушень, профілактикою яких і були вистави за пільговими квитками. Тим не менш, театри, як і інші соціальні інститути, не витримали багаторічної кризи. Еміграція багатьох акторів і режисерів, неплатоспроможність публіки, прихід у непридатність інфраструктури різко скоротили кількість та якість виступів. Наприкінці війни все більшу роль у культурному процесі стали грати самодіяльні колективи.

Ключові слова: міста України в 1917-1920 рр., театральне мистецтво, акторський колектив, репертуар, антреприза, антрепренер, народний театр.

The role of the theater art in everyday life of citizens of Ukraine in 1917-1920

V.ZH. POPOV

Interregional academy of personnel management, Kyiv, Ukraine, E-mail: zhanovich@bk.ua

Abstract

The article describes the main features of the theater during the Civil War, and their importance for the population of Ukrainian cities. The value of the entertainment functions was explained by a shortage of other kinds of meaningful leisure time, the propaganda role was described by the active use of the theatrical potential by all sides of the Civil War. Psychotherapeutic function was in possible diversion from the problems of real life, economic role allowed, to earn acting collectives for a living in conditions of economic catastrophe. This the problem was solved by the personal initiatives of actors, directors, and organizers of tours. The theater faced the same difficulties as other public institutions. Bolshevik expropriation, a fuel crisis, a power outage, the change of authorities, fighting, destruction - all these factors in varying degrees impeded creativity. Therefore, the repertoire remained mostly traditional. The social composition of the audience was a quite precise cut of all major groups of the urban population.

Theaters were attended not only by the traditional categories of the audience, representatives of local intellectuals, students and pupils, but also by new theater-goers, the workers, Red Army soldiers, refugees. Local authorities were interested in the organization of performances, because there was a risk of mass riots in crowds of people and the performances with discounted tickets were the prevention of such risk. However, theaters like other social institutions did not sustain the long-term crisis. The emigration of many actors and directors, insolvency of the public, deterioration of infrastructure dramatically reduced the number and quality of performances. At the end of the Civil War, the amateur groups began to play an increasingly important role in the cultural process.

Keywords: cities of Ukraine in 1917-1920, theatrical art, acting collective, repertoire, enterprise, entrepreneur, folk theater.

Постановка проблеми. Театральне мистецтво завжди було одним з провідних напрямків культурного розвитку. Зберігаючи класичні ка-

нони, театр жваво реагував на зміни у суспільстві, у тому числі революційні. Під їх впливом на сцені відбувалися всілякі експерименти, які

© В.Ж. Попов, 2015

сприймалися як відповідь митців на запити сучасності. Водночас театр забезпечував певну нерозривність між поколіннями, демонстрував зв'язок нових тенденцій зі старими традиціями. В умовах соціальних потрясінь театральні колективи продовжували нести глядачам зразки своєї творчості, їх спектаклі сприяли набуттю позитивних вражень, слугували джерелом розваг. Відвідування театральних постанов при будь-яких обставинах займало значне місце у повсякденному житті городян. Не є виключенням період 1917-1920 рр. в Україні. Ситуація, що склалася, змушувала театральних діячів додавати надмірних зусиль, спрямованих на збереження свого мистецтва взагалі, та особового складу акторських колективів зокрема. Їх здатність до самоорганізації у часи гострої кризи, у поєднанні з тяжінням пересічних громадян до видовищ, що не зникало навіть при загостренні бойових дій, має науковий інтерес.

Аналіз досліджень і публікацій. Доля театрального мистецтва та його діячів під час національно-демократичної революції в Україні широко вивчалася вітчизняними дослідниками. Вагомий внесок у розгляд взаємозв'язку культурного відродження України з діяльністю ініціативних громадян на місцях зроблений Д.А. Буравченко [1]. Функціонування театрів як найважливіший чинник підйому національної культури аналізувалося, серед інших питань, Д.Ф. Розовиком [2]. Стан театральної справи в Україні у 1917-1920 рр. став предметом уваги І.І. Романько [3]. Окремі митці та їх професійна реалізація в умовах громадянської війни згадуються на багатьох сторінках монографій інших авторів [4]. Але до уваги істориків ще не потрапило визначення того місця, яке посідав театр у міській буденності за часів громадянської війни.

Мета дослідження. Метою запропонованої статті є вивчення взаємодії представників міського населення України з колективами театральних установ на тлі військово-політичних подій. Для реалізації мети планується вирішення наступних завдань:

- визначити головні функції театру у повсякденному житті міських мешканців;
- проаналізувати ставлення до театрального мистецтва різних верств міського населення;
- охарактеризувати трансформації у театральному мистецтві під впливом соціальних процесів.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на часту зміну влади у 1917-1920 рр. і пов'язані з цим соціальні потрясіння, театр залишався одним з головних осередків культури. Театральне мистецтво вважалося елітарним, і постановки традиційно відвідували привілейовані верстви населення – службовці, студенти, інтелігенція. Серед робітників театр користувався меншою популярністю, ніж, скажімо,

кіно. Проте робітники великих підприємств теж зустрічалися серед театральних глядачів. У 1917-1918 рр., в період правління Центральної Ради та гетьмана Скоропадського, на відміну від недового більшовицького панування, театральне життя значно пожвавилось. Зокрема у 1918 р. городяни отримали нагоду більш ґрунтовно ознайомитися з німецьким мистецтвом. У Києві відкрився німецький театр, проходили гастролі німецьких акторів, виконувалися твори німецьких авторів [5, с. 143].

Протягом усього періоду революції та війни велику роль у функціонуванні театрів грала особиста ініціатива антрепренерів, які організовували гастролі, забезпечували інформування публіки та умови для виступів. У травні 1918 р. у Харкові антрепренер Я.Я. Калнинь орендував театральну будівлю, щоб створити «зразкову драматичну трупу» з кращих місцевих, петербурзьких та московських артистів. Серед запрошених артистів були В.В. Барановська, В.А. Блюменталь-Тамарін, М.М. Тарханов, М.М. і В.М. Петіпа [6, арк. 3, 32зв.]. Однією із значних подій театрального життя стала постановка драми «Отець Сергій», де у головній ролі виступив І. Мозжухін [7]. Повні збори забезпечували українські спектаклі. У квітні 1918 р. український Національний театр запропонував глядачам спектакль «Маруся Богуславка» [8]. При переповненому залі театру «Тіволі» у Харкові з тієї ж драми Старицького почалися гастролі української трупи Л.Р. Сабініна [9]. Зберігалася така театральна традиція, як бенефіси [10].

Розкрили свої двері театри Катеринослава, Одеси [11], Полтави. Правда, полтавчани, як і мешканці інших невеликих міст, зіткнулися з високими цінами на квитки. Антрепренери інакше не могли забезпечити рентабельність гастролей. На гастролях І. Кремер квиток у театральну ложу коштував 72 крб., а на гастролях артиста Кузнецова ціни у 13-14 ряд складали 12 крб. «Навіть у наш час спекулятивних цін це нечувано, - обурювався місцевий кореспондент, - навіть у Києві тепер таких цін немає» [12].

Театральна діяльність стикалася з тими ж проблемами, що і повсякденне життя пересічних громадян. Періодично під час спектаклів гасла електрика [13], при користуванні свічками зажевірла завеса; пожежник обдав струменем води співачку, проте, вона героїчно доспівала арію до кінця [14], через перебої у роботі громадського транспорту не всі бажаючі могли відвідати спектаклі. Робітники Харківського паровозобудівного заводу вимагали у цьому зв'язку продовжити час трамвайного руху після восьмої години вечора. Вони не хотіли жити «оддалік загального культурного життя міста», і вирішили звернутися до робітників інших заводів «за підтримкою порушуваного ними перед міським самоврядуванням клопотання»

[15]. Завзяті театральні не відмовлялися від вистав навіть в умовах бойових дій. У повні драматизму дні наступу військ Директорії на Київ, у тих театрах, де здійснювався попередній продаж квитків, публіка продовжувала відвідувати спектаклі. В решті театрів постановки проходили тільки вранці, інші відмінялися. У п'ятницю, 13 грудня 1918 р., вечірні спектаклі відбулися, при невеликій, правда, кількості глядачів. У суботу, 14 грудня, відбувся спектакль в оперному театрі, були навіть глядачі. 15 грудня у театрі «Соловцов» відбувся ранковий спектакль, але публіки, все ж таки, було дуже мало. В решті театрів спектаклі були 14 грудня скасовані, але вже 15 грудня всі театри продовжили звичайну роботу [16].

На самому початку нового, 1919 року Київ покинув театр-кабаре «Летюча миша». Міські театральні цінували цей театр за «іскорки справжнього гумору, веселощів та тихого смутку», за те, що його виступи дозволяли піти «на мить із сірих буднів у світ справжньої не скороминущої краси» [17]. У той же час театр-кабаре «Підвал Кривого Джиммі» демонстрував у новорічні дні звітну програму, яка залишала «дуже приємне враження», недаром, «не дивлячись на облоговий стан», публіки було дуже багато [17].

Встановлення в Україні радянської влади, як правило, було пов'язано із загостренням військової обстановки, та приводило до тимчасових обмежень у роботі театрів та кінематографа, причому час припинення роботи закладів культури варіювався у достатньо широкому діапазоні. Ще 22 лютого 1918 р. ЦВК Рад України, оголосивши Київ на облоговому становищі, вимагав закрити всі театри о дев'ятій годині вечора [18, с. 4]. У січні 1919 р., через три дні після вступу червоних до Харкова, культурно-освітньому відділу Центрального агітаційно-освітнього управління Тимчасового робочо-селянського уряду України довелося звернутися до коменданта Харкова з проханням про дозвіл пересуватися вулицями після одинадцятої години вечора акторам харківських театрів, «внаслідок того, що їм доводиться іноді йти пізніше встановленої години з театру» [19, арк. 3]. Командування 2-ї Української радянської дивізії, що знаходилося у Полтаві, наказало закрити всі театри та кінематографи після восьмої години вечора [18, с. 570].

У Павлограді наказом начальника гарнізону Панченка пропонувалося відкрити всі кінематографи та театри, але, оскільки місто тим же наказом оголошувалося на військовому становищі, ходіння містом дозволялося тільки до десятої години вечора [20]. У 1920 р. наказ Старобільського ВРК був більш ліберальним. Він також оголошував місто та його повіт на військовому становищі, і дозволяв переміщен-

ня громадян вулицями тільки до 22 години. Проте, функціонування театрів, кінематографа та «інших розважальних місць» допускалося до 23 години, чого в попередні роки взагалі не передбачалося. При цьому відвідувачі, що виходили з цих установ, повинні були мати на руках квитки для пред'явлення патрулям [21, арк. 4].

При більшовиках зберігалася антреприза. Актори були готові виступати у самій глухій провінції, добираючись до місць виступів на свій страх та ризик. У лютому 1919 р. актори «Товариства російської драми» звернулися до Нікопольського ревкому з проханням звільнити їх від платні за проживання у готелі до виїзду з Нікополя у Долгінцево, де вони збиралися дати декілька вистав [22, арк. 15]. Як інші громадяни, артисти намагалися об'єднуватися, щоб легше виживати. Наприклад, 23 жовтня 1918 р. у Харкові відбулися організаційні збори артистичного клубу «Будинок артиста» [23]. При радах тут існувала Спілка «сцени та арени» [24, арк. 94]. У лютому 1919 р. у Нікополі вісім акторів, збираючись створювати «Товариство безробітних артистів», звернулися до ревкому з проханням надати театр «Експрес» на чотири дні без сплати за будівлю, щоб мати кошти для існування, і не бути на утриманні ревкому [22, арк. 32]. Без державної підтримки театрам у 1919 р. було вже не вижити, оскільки платоспроможна публіка або втекла, або поховалася, або позбавилася заощаджень. Допомога театрам надавалася у вигляді пільг та субсидій. Стаціонарні театри користувалися підтримкою місцевих органів влади, актори за статусом прирівнювалися до радянських службовців [25, арк. 11]. Нікопольський відділ освіти вважав, що театр повинен бути доступним для широких кіл місцевого населення. «У місті зараз спостерігається скупчення біженських мас, яким би надзвичайно бажано надати можливість для відвідин театру» [25, арк. 1, 1зв.]. Театри створювалися не тільки цивільними органами управління. Іноді їх організували військові власті, як, наприклад, у травні 1919 р. в Одесі [26, с. 128]. Про нормальне функціонування театрів піклувалися і махновці, коли займали міста. У жовтні 1919 р. наказом коменданта Бердянська всім бійцям народної армії ставилося в обов'язок платити за вхід до місцевих театрів [27, с. 197]. Далеко не всі мешканці українських міст були задоволені театральними новаціями більшовиків. Київська студентка у березні 1919 р. нарікала на відсутність розваг: «Театри націоналізовані, грають тенденційні п'єси, у яких досить тупо говорять дотепно над буржуазією» [28, с. 211].

Поглиблення громадянського протистояння погіршувало ситуацію у театральній справі. Сам режисер державних театрів В. Мейерхольд був вимушений покинути Ялту на рибальській

парусній фелюзі. Він біг від добровольців, які «безчинствували у перші дні свого приходу з тією відчайдушною та безглуздою люттю, яка народжується лише у каламутні епохи громадянських воєн» [29, с. 59].

При всіх труднощах та небезпеках люди потребували театральних видовищ. Восени 1919 р. начальник Маріупольського гарнізону отримав прохання про повернення театального приміщення, зайнятого під військовий склад: «Тут ставилися любительські спектаклі» [30, арк. 21].

Прохання доповнювалося наступним аргументом: «Публіці, шукаючій розумного відпочинку, діватися нікуди» [30, арк. 22]. В Одесі, напередодні приходу більшовиків, загострилася кримінальна обстановка. Але городяни все ж таки «вилазили вечорами зі своїх нетоплених квартир, йшли до клубів, до театрів» [31, с. 331].

Відхід з денікінцями багатьох професійних акторів актуалізував створення народних театрів. З поверненням більшовиків в країні відкривалися клуби та театри. Особливо активно в цю діяльність включилися робочі колективи. У жовтні 1920 р. на Вознесенському руднику Донецького басейну відкрився народний будинок, у якому розмістилися театр та бібліотека. Щодня організовувалася постановка спектаклів, квитки на які розподілялися серед робітників по цехах [32, арк. 50]. Зберігали популярність пересувні театри, що використовували як декорації доладні ширми з оригі-

нальними малюнками [33, с. 38]. Відомі артисти, що залишилися в країні, «демонструючи свою солідарність з пролетаріатом», їздили по підприємствах, де з великим успіхом співали оперні арії та читали драматичні монологи [34, с. 90].

Висновки. Таким чином, функціями, які виконувало театральне мистецтво у 1917-1920 рр., слід вважати, по-перше, розважальну, в умовах обмеження інших розваг; по-друге, просвітницьку, яка полягала у залученні населення до класичного репертуару; по-третє, пропагандистську, яку особливо активно застосовували більшовики. Нарешті, театр виконував психотерапевтичну функцію, допомагаючи глядачам тимчасово відволіктися від жахів оточуючого світу. Не слід забувати і про можливість заробити кошти акторам і технічному персоналу.

Театральна публіка складалася не тільки з інтелігенції, службовців, студентів та учнів, у ній значну частку склали робітники промислових підприємств. У відносно мирний час театри взагалі не відчували дефіциту відвідувачів. Навіть при загрозі бойових дій люди йшли до театральних будівель. Театральний репертуар змінювався мало, протягом усієї війни в українських містах ставилися традиційні вистави, за винятком окремих радянських агітаційних п'єс. Змістовне дозвілля городянам забезпечувала участь у роботі народних театрів, які особливо активізувалися внаслідок еміграції багатьох професійних виконавців.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Буравченко Д. А. Культурно-мистецьке відродження в часи української революції: місце і роль громадської ініціативи (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Д.А. Буравченко. – К., 2011. – 16 с.
2. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920): [монографія] / Д.Ф. Розовик. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 311 с.
3. Романько І. І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917-1920 рр.) / І.І. Романько. – К.: Інститут історії України, 1999. – 36 с.
4. Филимонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917-1920) / С.Б. Филимонов. – Симферополь: Изд. дом «ЧерноморПРЕСС», 2006. – 228 с.; Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки) / В.М. Чоп, І.І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 479 с.; Чорноморська хвиля Української революції. Провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.: [монографія] / Т.С. Вінцовський, О.Є. Музичко, В.М. Хмарський (та ін.). – Одеса: ТЕС, 2011. – 393 с.
5. Трубецкой Е. Н. Из путевых заметок беженца / Е.Н. Трубецкой // Архив русской революции. – Берлин: Изд-во «Слово», 1926. – Т. 18. – 319 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), ф. 1216, оп. 1, спр. 30.
7. Южный край (Харьков). - 5 сентября 1918 г. - № 116.
8. Рух (Харків). - 16 квітня 1918 р. - № 2.
9. Южный край. - 9 мая 1918 г. - № 20.
10. Южный край. - 30 апреля 1918 г. - № 18.
11. Южная заря (Екатеринослав). - 10 мая 1918 г. - № 2.
12. Полтавские новости. - 18 июня 1918 г. - № 37.
13. Южный край. - 20 октября 1918 г. - № 151.
14. Южный край. - 30 мая 1918 г. - № 38.
15. Южный край. - 17 июля 1918 г. - № 76.
16. Последние новости (Киев). - 2 (15) декабря 1918 г.
17. Театрал (Киев). - 3-4 января 1919 г. - № 2.
18. Гражданская война на Украине 1918-1920: сб. документов и материалов : в 3-х тт., 4-х кн. / [под ред.

- И.К. Рыбалки]. – К.: Наук. думка, 1967. – Том первый, книга первая. – 874 с.
19. ЦДАВОВУ, ф. Р-2, оп. 1, spr. 433a.
 20. Коммунист (Павлоград). - 21 января 1919 г. - № 2.
 21. Державний архів Луганської області, ф. Р-1173, оп. 1, spr. 3.
 22. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, spr. 9.
 23. Южный край. - 27 октября 1918 г. - № 157.
 24. Державний архів Харківської області, ф. 304, оп. 1, spr. 2265.
 25. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, spr. 38.
 26. Бунин И.А. Окаянные дни / И.А. Бунин – М.: Политиздат, 1990. – 284 с.
 27. Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки) / В.М. Чоп, І.І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 479 с.
 28. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919 – 1920 гг.) // Архив русской революции / [изд. Г.В. Гессеном]. – Берлин: Изд-во «Слово», 1924. – Т. 15. – 345 с.
 29. Дроздов А. Интеллигенция на Дону / А. Дроздов // Архив русской революции. – М.: Современник, 1991. – Т. 2. – 288 с.
 30. Донецький обласний державний архів, ф. Р-2568, оп. 1, spr. 5.
 31. Тэффи Н. А. Життьє-бытьє: Рассказы. Воспоминания / Н.А. Тэффи. – М.: Политиздат, 1991. – 445 с.
 32. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 2, spr. 444.
 33. Гражданская война на Украине 1918-1920: сб. документов и материалов : в 3-х тт. / [под ред. Н.К. Колесника]. – К., 1967. – Том третий. – 910 с.
 34. Катаев В.П. Почти дневник / В.П. Катаев. – М.: Советский писатель, 1962. – 544 с.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2015

REFERENCES:

1. *Buravchenko D. A. Kul'turno-mystets'ke vidrozhennya v chasy ukrayins'koyi revolyutsiyi: mistse i rol' hromads'koyi initsyatyvy (1917-1920 rr.)* (Cultural and artistic revival in the time of Ukrainian revolution: the role and place of public initiative (1917-1920 gg.)). – К., 2011. – 16 p.
2. *Rozovyyk D. F. Ukrayins'ke kul'turne vidrozhennya v roky natsional'no-demokratychnoyi revolyutsiyi (1917-1920)* (Ukrainian cultural revival during the national democratic revolution (1917-1920)). – К.: *Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyiv's'kyy universytet»*, 2002. – 311 p.
3. *Roman'ko I. I. Teatral'na sprava v Ukrayini pid chas vlady natsional'nykh uryadiv (1917-1920 rr.)* (Theatrical business in Ukraine in the power of national governments (1917-1920)). – К.: *Instytut istoriyi Ukrayiny*, 1999. – 36 p.
4. *Filimonov S. B. Intelligentsiya v Kryimu (1917-1920)* (The intelligentsia in the Crimea (1917-1920)). – Simferopol: *Izd. dom «ChernomorPRESS»*, 2006. – 228 p.; *Chop V. M. «Volnyy Berdyansk»: misto v period anarkhist's'koho sotsial'noho eksperymentu (1918-1921 roky)* («Free Berdyansk»: city in anarchist social experiment period (1918-1921 years)). – Zaporizhzhya: *RA «Tandem-U»*, 2007. – 479 p.; *Chornomors'ka khvylya Ukrayins'koyi revolyutsiyi. Providnyky natsional'noho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr.* (The leaders of the national movement in Odessa in 1917-1920). – Odesa: *TES*, 2011. 393 p.
5. *Trubetskoy E. N. Iz putevyih zametok bezhentsa* (From travel writing refugee) // *Arhiv russkoy revolyutsii*. – Berlin: *Izd-vo «Slovo»*, 1926. – Vol. 18. – 319 p.
6. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny* (Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine), f. 1216, op. 1, spr. 30.
7. *Yuzhnyy kray* (Harkov) (Southern Region (Kharkiv)). - 5 sentyabrya 1918. - № 116.
8. *Rukh* (Kharkiv) (Movement (Kharkiv)). - 16 kvitnya 1918 r. - № 2.
9. *Yuzhnyy kray* (Southern Region). - 9 maya 1918. - № 20.
10. *Yuzhnyy kray* (Southern Region). - 30 aprelya 1918. - № 18.
11. *Yuzhnaya zarya* (Ekaterinoslav) (South dawn (Ekaterinoslav)). - 10 maya 1918. - № 2.
12. *Poltavskie novosti* (Poltava news). - 18 iyunya 1918. - № 37.
13. *Yuzhnyy kray* (Southern Region). - 20 oktyabrya 1918. - № 151.
14. *Yuzhnyy kray* (Southern Region). - 30 maya 1918. - № 38.
15. *Yuzhnyy kray* (Southern Region). - 17 iyulya 1918. - № 76.
16. *Poslednie novosti* (Kiev) (Latest News (Kiev)). - 2 (15) dekabrya 1918.
17. *Teatral* (Kiev) (Theatral (Kiev)). - 3-4 yanvarya 1919. - № 2.
18. *Grazhdanskaya voyna na Ukraine 1918-1920: sb. dokumentov i materialov* (The civil war in Ukraine, 1918-1920: Sat. documents and materials). – К.: *Naук. dumka*, 1967. – *Tom pervyy, kniga pervaya*. – 874 p.
19. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny* (Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine), f. R-2, op. 1, spr. 433a.
20. *Kommunist* (Pavlograd) (Communist (Pavlograd)). - 21 yanvarya 1919. - № 2.
21. *Derzhavnyy arkhiv Luhans'koyi oblasti* (State Archives of Luhansk region), f. R-1173, op. 1, spr. 3.
22. *Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koyi oblasti* (DADO) (State archive of Dnipropetrovsk region), f. R-4367, op. 1, spr. 9.
23. *Yuzhnyy kray* (Southern Region). - 27 oktyabrya 1918. - № 157.
24. *Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti* (State Archives of Kharkiv region), f. 304, op. 1, spr. 2265.
25. *DADO* (State archive of Dnipropetrovsk region), f. R-4367, op. 1, spr. 38.

26. *Bunin I.A. Okayannyye dni (Cursed Days)*. – М.: *Politizdat*, 1990. – 284 p.
27. *Chop V. M. «Volnyiy Berdyansk»: misto v period anarkhist-s'koho sotsial'noho eksperymentu (1918-1921 roky) («Free Berdyansk»: city in anarchist social experiment period (1918-1921 years))*. – Zaporizhzhya: *RA «Tandem-U»*, 2007. – 479 p.
28. *Dnevnik i vospominaniya kievskoy studentki (1919 – 1920 gg.) (Diaries and memoirs of Kiev student (1919 - 1920))* // *Arhiv russkoy revolyutsii*. – Berlin: *Izd-vo «Slovo»*, 1924. – Vol. 15. – 345 p.
29. *Drozdov A. Intelligentsiya na Donu (Intellectuals on the Don)* // *Arhiv russkoy revolyutsii*. – М.: *Sovremennik*, 1991. – Vol. 2. – 288 p.
30. *Donets'kyi oblasnyy derzhavnyy arkhiv (Donetsk Regional State Archive)*, f. R-2568, op. 1, spr. 5.
31. *Teffi N. A. Zhite-byite: Rasskazyi. Vospominaniya (Life and times: Stories. Memories)*. – М.: *Politizdat*, 1991. – 445 p.
32. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy (Central State Archive of Public Organizations of Ukraine)*, f. 57, op. 2, spr. 444.
33. *Grazhdanskaya voyna na Ukraine 1918-1920: sb. dokumentov i materialov (The civil war in Ukraine, 1918-1920: Sat. documents and materials)*. – К., 1967. – Том третій. – 910 p.
34. *Kataev V.P. Pochti dnevnik (Almost blog)*. – М.: *Sovetskiy pisatel*, 1962. – 544 p.

Попов Вячеслав Жанович - доктор історичних наук, професор
Міжрегіональна академія управління персоналом
Адреса: 03039, м.Київ, вул. Фрометовська, 2
E-mail: zhanovich@bk.ru

Popov Vyacheslav Zhanovich – doctor of historical sciences, Full Prof.
Interregional academy of personnel management
Address: 2, Frometivs'ka Str., Kyiv, 03039, Ukraine
E-mail: zhanovich@bk.ru